UNIWERSYTET ZIELONOGÓRSKI IN GREMIUM 15/2021
Studia nad Historią, Kulturą i Polityką DOI 10.34768/ig.vi15.347 ISSN 1899-2722
s. 303-310

Anna Anzorge-Potrzebowska
Uniwersytet Śląski
ORCID: 0000-0002-9980-2411

Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion, ed. by Katarzyna Balbuza, Maria Musielak, Krzysztof Królczyk, Poznań 2019, ss. 188

W 2019 roku ukazał się tom pod tytułem *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, w którym zostały zgromadzone artykuły nawiązujące do referatów wygłoszonych w 2017 roku podczas konferencji organizowanej przez Komisję Historii Starożytnej przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego[1]. Na publikację składa się, poza przedmową, osiem artykułów badaczy realizujących tytułowy temat w odniesieniu do różnych kręgów kulturowych, etapów dziejów, głównie starożytnych, a także w oparciu o analizę różnych źródeł.

W myśl przedmowy autorstwa K. Balbuzy i M. Musielak[2] zbiór oferuje czytelnikom kontakt z pracami przedstawiającymi przede wszystkim zewnętrzne czynniki, społeczno-kulturowe warunki, które miały wpływ na pamięć, obraz przeszłości utrwalony w konkretnych zbiorowościach – zarówno starożytnych, jak i żyjących w wiele lat po umownym V wieku kończącym epokę starożytną. K. Balbuza oraz M. Musielak wpisały artykuły z *Meministine*?… w nurt *memory studies*. To popularny i rozwijający się nurt, będący płaszczyzną skupiającą badaczy, reprezentujących różne dyscypliny, dążących do poznania charakteru i roli pamięci o przeszłości postrzeganej

[1] Konferencja pod tytułem *Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci* odbyła się w dniach 20-22 września 2017 roku. Jej gospodarzem był Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a organizatorami – Komisja Historii Starożytnej przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego wraz z poznańskim Oddziałem Polskiego Towarzystwa Historycznego i Zakładem Historii Społeczeństw Antycznych Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Por. K. Balbuza, *Ogólnopolska konferencja naukowa pod tytułem „Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci"*, „Meander" 2018, vol. 73, s. 183-194; P. Kochanek, *Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci (Poznań, 20-22 IX 2017)*, „Vox Patrum" 2018, vol. 70, s. 770-778, https://czasopisma.kul.pl/vp/article/view/3675, [dostęp: 19.02.2020].

[2] K. Balbuza, M. Musielak, *Foreword*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 7-11.

między innymi jako zjawisko kształtujące i kształtowane przez społeczności[3]. Ponadto w przedmowie omawianego zbioru można zapoznać się z wymowną genezą tytułu zbioru. *„Meministine?"* nawiązuje do opowieści przytoczonej przez Senekę Młodszego, w której to cesarz Tyberiusz, niedługo po objęciu tronu, zapytany przez swego niedawnego towarzysza broni o pamięć o ich znajomości, przerwał jego wypowiedź i odciął się od przeszłości[4].

Autorem pierwszego z artykułów zaprezentowanych w tomie jest Adam Pałuchowski. W swojej pracy pod tytułem *Spensithios – dépositaire de la mémoire collective et expression de l'immédiateté dans les relations intracommunautaires. Ou l'éloge de la simplicité*[5] badacz zanalizował inskrypcję z centralnej Krety z VI wieku p.n.e., zawierającą treść umowy pomiędzy Spensithiosem a małą wspólnotą żyjącą w Dataleis. Umowa dotyczyła pełnienia funkcji, którą w dużym uproszczeniu można zamknąć w określeniach „skryba"/„pisarz". A. Pałuchowski swój wywód zbudował na bazie poszukiwań właściwych znaczeń dla wyrazów, jakimi posłużono się w inskrypcji (głównie oddających zapamiętywanie i zapisywanie) oraz relacji społecznych, których świadectwem jest analizowane źródło. Autor określił „skrybę" depozytariuszem pamięci zbiorowej, a uwzględniając jego wysoką pozycję wynikającą z pełnionych obowiązków, wyciągnął wnioski o roli pamięci w małej starożytnej wspólnocie z Dataleis. Na podstawie treści inskrypcji autor prowadzi również rozważania o statusie społeczności, której przyszło służyć Spensithiosowi, stopniu funkcjonowania porządku arystokratycznego czy procesie zbliżania do ustroju *poleis*. W artykule znalazło się także miejsce dla poruszenia kwestii relacji pomiędzy tradycją ustną a kształtującą się rolą słowa pisanego, erozji pierwotnych więzi społecznych i tworzenia się porządku, w którym coraz większe znaczenie odgrywała relacja jed-

[3] Dla zobrazowania charakteru badań warto wymienić pozycje, takie jak: J. Winter, *The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom" in Contemporary Historical Studies*, „Canadian Military History" 2001, vol. 10, pp. 57-66, https://scholars.wlu.ca/cmh/vol10/iss3/5/, [dostęp: 19.02.2020]; *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook,* ed. A. Erill, A. Nünning, Berlin 2008; *Research Method for Memory Studies*, ed. E. Keightley, M. Pickering, Edinburgh 2013. Warto zaznaczyć, że samo pojęcie *memory studies* oraz postulat inter/trans/sub/wielodyscyplinarności nie są wolne od kontrowersji. Por. W. Kainsteiner, *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies,* „History and Theory. Studies in the Philosophy of History" 2002, vol. 41, iss. 2, pp. 179-197; M. Saryusz-Wolska, *Zapomnieć się w pamięci. Pytania o badanie pamięci kulturowej*, „Kultura Współczesna" 2010, nr 63, s. 76-86, https://www.nck.pl/wydawnictwo/kultura-wspolczesna/archiwum/kw_no_99178,v,spis_tresci#, [dostęp: 19.02.2020]; *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014 (w tym kontekście warte uwagi szczególnie *Wprowadzenie*).

[4] Seneca, *De beneficis*, V 25, 2, tłumaczenie za Leonem Joachimowiczem (Lucjusz Anneusz Seneka, *Pisma filozoficzne*, t. II, tłum., wstępem poprzedził, komentarzem, układem treści, indeksem opatrzył, ilustracje dobrał L. Joachimowicz, Warszawa 1965).

[5] A. Pałuchowski, *Spensithios – dépositaire de la mémoire collective et expression de l'immédiateté dans les relations intracommunautaires. Ou l'éloge de la simplicité,* [in:] *Meministine?…,* pp. 13-51.

nostki z państwem, przynależność czy aktywność polityczna. A. Pałuchowski, również w kontekście obserwacji współczesności, nakreślił negatywne skutki podobnej formy organizacji społeczeństwa. Opisywany artykuł poruszył kilka wysoce złożonych zagadnień, zazębiających się ze sobą w wielu miejscach, a także z racji ich obszerności trudnych do wyłożenia w jednym artykule[6]. Warto zauważyć, że pamięć i sposób jej zachowywania czy korzystania z niej zamknięte w figurze Spensithiosa są tutaj pretekstem dla dalszych rozważań, co może wskazywać na przydatność badania zagadnień związanych z pamięcią i niepamięcią – nie tylko w kontekście rozwoju *memory studies*.

Kolejny artykuł otwiera przed czytelnikami perspektywę numizmatyczną. Agata Aleksandra Kluczek w pracy *The Significance of Roman Coins for the Preservation and Construction of Memory*[7], poza zarysowaniem standardowego ujęcia monet i medali w kontekście kompetencji bogini Monety, zaprezentowała sposoby kształtowania pamięci za pośrednictwem numizmatów. Autorka w oparciu o świadectwa źródeł pisanych przedstawiła argumenty przemawiające za dostrzeganiem kommemoratywnej funkcji monet i medali przez starożytnych i ich potomków. Ponadto w artykule znalazło się miejsce dla odniesienia do mentalności antycznych Rzymian, dla których utrwalony (również w numizmatach) wizerunek konkretnej postaci był gwarantem „życia po śmierci". Bazując na przekroju tematów poruszanych na monetach i medalach za pośrednictwem prostego, acz dobitnego i bogatego w treści przekazu, autorka określiła numizmaty jako repozytorium pamięci zbiorowej, a także dostrzegła w nich narzędzie „wizualnej retoryki". W kolejnych akapitach A.A. Kluczek wyszczególniła kategorie numizmatów, które miały szczególny potencjał do kształtowania pamięci. Były nimi imitacje, restytucje oraz mennictwo konsekracyjne, a także monety czy medale odnoszące się do mitycznej, legendarnej oraz historycznej przeszłości Rzymian. Cały ten zbiór wzbogaciły przypadki przejawów potępienia pamięci, jak również numizmaty bezpośrednio wprowadzające hasło *memoria*. Autorka stwierdziła także, że treści przekazywane na numizmatach, a odnoszące się do pamięci, charakteryzowały się brakiem skostnienia formy oraz celowym modelowaniem dla osiągnięcia celów politycznych. Zjawisko to zostało zaprezentowane na podstawie wyobrażeń związanych z mitami fundacyjnymi[8].

---

[6] Rozbudzone zainteresowanie tematem można zaspokoić, sięgając po inne prace tego autora, na przykład: A. Pałuchowski, *La condition servile en Crète aux époques classique et hellénistique à la lumière de l'apparente absence de châtiments corporels à l'égard des individus de statut non-libre*, „Klio" 2017, vol. 99, pp. 51-88.

[7] A.A. Kluczek, *The Significance of Roman Coins for the Preservation and Construction of Memory,* [in:] *Meministine?…,* pp. 53-71.

[8] Por. *eadem*, *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zaklęta,* Katowice 2019.

Następna praca w zbiorze, autorstwa K. Balbuzy, pod tytułem *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects*[9], rozwija kwestię mennictwa restytucyjnego. W pierwszych akapitach autorka zaprezentowała obecne w nauce koncepcje przyczyn i celów powstawania restytucji monetarnych. K. Balbuza przychyla się zwłaszcza do tych, które wskazują na funkcję kommemoratywną *nummi restituti* oraz na potrzebę polityczną związaną z tworzeniem wizerunku władcy. Analizie w takim kontekście zostało poddane mennictwo restytucyjne cesarzy z dynastii flawijskiej – Tytusa[10] oraz Domicjana. Autorka zwróciła uwagę na ikonografię, treść legend oraz pierwowzory monet restytucyjnych. Wiele miejsca poświęciła próbie odpowiedzi na pytanie o przyczyny wyboru konkretnych postaci, które upamiętniono w serii restytucyjnej. Za jedno z ważnych kryteriów doboru autorka uważa sukcesy militarne oraz nagrody triumfalne, a obok nich umieszcza konsekrację, relacje z senatem, powiązania z bóstwami. Zdaniem K. Balbuzy mennictwo restytucyjne Flawiuszów mogło być elementem legitymizowania władzy, przedstawienia członków nowej dynastii jako spadkobierców cesarskiej tradycji. Artykuł ten zwraca zatem uwagę na możliwości kształtowania własnego wizerunku za pośrednictwem odwołań do postaci z przeszłości, co uwypukla jedną z możliwości wykorzystania pamięci w służbie bieżącej polityki cesarzy. Warto również dodać, że pracę ilustrują dobrze dobrane fotografie omawianych numizmatów wraz z ich oryginalnym opisem (nie tylko interpretacją), co może okazać się wysoce przydatne przy samodzielnej refleksji nad treściami monet restytucyjnych Flawiuszów.

W omawianym zbiorze znajduje się również praca Katarzyny Maksymiuk zatytułowana: *Alexander of Macedon in the Memory of Sasanian Iran*[11]. Artykuł ten pokazał interpretację postaci Aleksandra Macedońskiego odmienną od tej obiegowo znanej[12].

---

[9] K. Balbuza, *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects,* [in:] *Meministine?…,* pp. 73-102.

[10] Por. K. Balbuza, *Monety cesarza Tytusa. Kilka uwag o rzymskim mennictwie restytucyjnym*, „Ethos" 2018, nr 121, s. 87-100.

[11] K. Maksymiuk, *Alexander of Macedon in the Memory of Sasanian Iran,* [in:] *Meministine?…,* pp. 103-112.

[12] Aleksander Macedoński w tradycji europejskiej (i nie tylko) przetrwał jako Aleksander Wielki – wybitny wódz szanujący kulturę podbitych krajów. Należy jednak wspomnieć, że istnieje wiele spojrzeń na jego postać. Obrazowi Aleksandra Macedońskiego w perspektywie różnorodnych źródeł poświęcono prace, takie jak: *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de SIEN*, éd. J.M. Croisille, Coll. Latomus 209, Bruxelles 1990; K. Dahmen, *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, London-New York 2007; *The Historiography of Alexander the Great,* ed. K. Nawotka, R. Rollinger, J. Wiesehöfer, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2019. Relacje Aleksandra i tradycji irańskiej, poza artykułem K. Maksymiuk, wypływają również w pracach Marka Jana Olbrychta (dla przykładu: M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004). Warto także zapoznać się z całościowymi koncepcjami postaci Aleksandra Macedońskiego: K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004; R. Kulesza, *Aleksander Wielki*, Warszawa 2009.

Autorka bowiem zwróciła uwagę na negatywny obraz Macedończyka w tradycji irańskiej, kształtujący się od IV do VI/VII wieku, przekazywany jeszcze w X/XI wieku. W świetle wielu przytoczonych przez badaczkę tekstów religijnych i świeckich Aleksander jawi się jako burzyciel kultury i religii irańskiej, a także osoba niemająca praw do objętego tronu. K. Maksymiuk, przedstawiając argumentację obalającą oskarżenia wysuwane przeciwko Aleksandrowi, podkreśliła polityczny wymiar czarnej legendy Macedończyka, stworzonej na potrzeby legitymowania władzy Sasanidów. Autorka wskazała mechanizmy, które wpływały na kształtowanie się pamięci o Aleksandrze, a były nimi względy polityczne, opisywany stosunek do świętości, eksponowanie obcości łączące się z „niewłaściwą" genealogią. Ponadto w artykule została poruszona, choć ze względu na ograniczenia formy i tematu szerzej nie rozwinięta, kwestia tradycji ustnej, przechowywania w ludzkiej pamięci treści istotnych dla danej społeczności. W tym miejscu pozostaje stwierdzić, że praca K. Maksymiuk w ciekawy, klarowny sposób daje czytelnikom wgląd nie tylko w tradycję irańską o Aleksandrze Macedońskim, ale również ma wymiar szerszy: pokazuje meandry polityki i kształtowania pamięci.

Na piśmiennictwie antycznym oparła się również Anastasiya Baukowa w pracy zatytułowanej: *Увіковічнені сни. Мотив сну в античній літературі*[13]. Zadała w nim pytania o przyczynę, cel i po części skutek zapamiętywania snów, ich upamiętniania w tekstach kultury. Zaprezentowała zainteresowanie starożytnych zjawiskiem snu oraz wykorzystaniem go w mitologii i życiu codziennym. Swoje miejsce znajduje tu sen przydatny w regeneracji, leczeniu (sny w odpowiednich świątyniach). Ponadto, w świetle przytoczonych źródeł, marzenia senne miały dawać możliwość wejrzenia w przyszłość, kontaktu z bogami, ale i zwodziły ludzi (i bóstwa). A. Baukowa najwięcej uwagi poświęciła motywowi snu pojawiającym się w *Iliadzie* i *Odysei* Homera oraz *Żywotach równoległych* Plutarcha. Poza prezentowaniem snów bohaterów jako uatrakcyjniających środkach stylistycznych czy kompozycyjnych, figura snu była okazją do umoralniania i objaśniania związków przyczynowo-skutkowych. Badaczkę zastanowiła również rzetelność relacji o snach, źródło znajomości marzeń sennych bohaterów. Autorka podjęła się trudnego zadania, poruszając bardzo szeroką tematykę. Artykuł ten, pomimo że nie odpowiada w sposób wiążący na stawiane pytania, może posłużyć za dobry punkt wyjścia do wielowątkowej dyskusji.

Kolejnym artykułem jest praca M. Musielak, nosząca tytuł *Lost Biography: Plutarch's Epaminondas*[14]. Badaczka prezentuje w nim możliwe losy powstania i zaginięcia biografii tebańskiego beotarchy Epaminondasa, autorstwa Plutarcha, a także podejmuje

[13] A. Baukowa, *Увіковічнені сни. Мотив сну в античній літературі [Uvikovichneni sny. Motyv snu v antychniy literaturi]*, [in:] *Meministine?…*, pp. 113-131.

[14] M. Musielak, *Lost Biography: Plutarch's Epaminondas,* [in:] *Meministine?…*, pp. 133-150.

próby odtworzenia tego nieznanego dziś dzieła, co jest interesującym zabiegiem przywracania zaginionej wiedzy[15]. M. Musielak zebrała również wzmianki o Epaminondasie pojawiające się w pozostałych pracach Plutarcha, co daje szerszy wgląd w dzieje beotarchy, spisane przez greckiego autora. Bohaterem artykułu nie jest jednak jedynie upamiętniany Epaminondas, ale także upamiętniający go Plutarch. W pracy pojawiła się kwestia kategorii interesujących Plutarcha, sposobów konstruowania przez niego swoich biografii, a także stosunku tego autora starożytnego do Epamimondasa. Podtrzymywanie pamięci o Epaminondasie zarówno jako o wojowniku, jak i obywatelu miało jednocześnie być hołdem i przekazaniem wzorca do naśladowania.

Utraconej wiedzy został poświęcony także kolejny artykuł w zbiorze. Tomasz Polański w pracy: *Oblivion: The Experience of the Contemporary Traveller in the Orient*[16], odwołując się do nierozwiązanych tajemnic Miasta Midasa, a także Gordionu, Hattusy, Nişantaş, Beyköy, Nemrud Dağ, Kara Kuş, Sesönk, Belevi, przedstawia, jak w sumie niewiele wiadomo na temat władców Frygii, Kommageny, Hetytów, całych społeczeństw niegdyś zamieszkujących te tereny. Autor nawiązał także do dotąd nieodnalezionych, a ważnych dla wczesnego chrześcijaństwa kościołów oraz nieeksponowanego armeńskiego cmentarza będącego śladem rzezi Ormian[17]. Wśród licznych pytań o fakty, pobrzmiewają pytania o przyczyny i proces popadania wydarzeń, budowli, społeczeństw i ludzi w zapomnienie na przestrzeni dziejów. Pracę ilustrują fotografie oddające przede wszystkim klimat i nastrój miejsc, które stały się dla autora bazą przedstawianych kwestii. Zdjęcia, nawiązania do metafizyki, sposób prowadzenia narracji, rozważania także o charakterze ogólnym sprawiają wrażenie, że czytelnik, oddając się lekturze tego artykułu, ma kontakt z rodzajem reportażu, który jednak nie traci waloru w pełni naukowego studium.

Zbiór zamyka artykuł Oleha Petrechki zatytułowany: *Condemnation of Memory in the Soviet Union from the Perspective of Ancient Rome*[18]. Autor zestawił wybrane przejawy potępienia pamięci występujące w starożytnym Rzymie z praktykowanym w ZSRR usuwaniem pamięci po osobach uznanych za „wrogów ludu" lub ich dziełach. Przedstawił między innymi prawne aspekty wprowadzania procedury *damna-*

[15] W tekście artykułu pojawiają się ilustracje, w tym przypadku pełniące rolę ciekawostki – czytelnik może zobaczyć strony z publikacji będących próbą rekonstrukcji tekstu Plutarcha.

[16] T. Polański, *Oblivion: The Experience of the Contemporary Traveller in the Orient,* [in:] *Meministine?…*, pp. 151-176.

[17] Artykuł jest swoistym podsumowaniem wielu doświadczeń autora zdobytych podczas badań. Więcej informacji o konkretnych zabytkach pojawiających się w tekście można znaleźć również w pracach T. Polańskiego. Dla przykładu: T. Polański, *Christian Oriental Churches in Greek, Syriac and Coptic Texts*, „Grazer Beiträge" 2010, vol. 27, pp. 41-52.

[18] O. Petrechko, *Condemnation of Memory in the Soviet Union from the Perspective of Ancient Rome,* [in:] *Meministine?…,* pp. 177-188.

tio memoriae, podmioty mogące przesądzić o potępieniu pamięci, kwestie związane z pochówkiem, żałobą, usuwaniem wizerunków i dzieł skazanych. Czytelnik szukający w omawianym artykule szerszej analizy podobieństw i różnic pomiędzy wspomnianą procedurą w rzymskim i sowieckim wydaniu (oraz ich przyczyn) nie zostanie usatysfakcjonowany, jednakże otrzymuje pewną bazę do dalszego zgłębiania tematu. Praca O. Petrechki zaprasza do przemyśleń dotyczących recepcji antyku oraz przeanalizowania relacji pomiędzy zaadaptowaniem znanego „pomysłu" a samoistnym ponownym jego odkryciem i wykorzystaniem. *Meministi?…* jest niewątpliwie pozycją wartą przeczytania.

Wśród artykułów o różnorodnej tematyce i o różnym stopniu ogólności poza wiedzą na temat kreteńskich społeczności, rzymskich numizmatach, zaginionych czy owianych tajemnicą dziełach, recepcji antyku *etc*. można znaleźć wiele ciekawych uwag odnoszących się do niejednego aspektu funkcjonowania pamięci i zjawiska niepamięci w szerszym wymiarze niż tylko tym dotyczącym starożytności. Pozostaje żywić nadzieję, że zbiór ożywi w Polsce badania z zakresu *memory studies*, a także iż do czytelników wkrótce trafi zapowiadany kolejny tom nawiązujący do wspominanej poznańskiej konferencji.

Bibliografia

Balbuza K., *Flavian Restitution Coins (nummi restituti). Memorative and Ideological Aspects,* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 73-102.

Balbuza K., *Monety cesarza Tytusa. Kilka uwag o rzymskim mennictwie restytucyjnym*, „Ethos" 2018, nr 121, s. 87-100. DOI: 10.12887/31-2018-1-121-06.

Balbuza K., *Ogólnopolska konferencja naukowa pod tytułem „Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci"*, „Meander" 2018, vol. 73, s. 183-194. DOI: 10.24425/meander.2018.124971.

Balbuza K., Musielak M., *Foreword*, [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 7-11.

Baukowa A., *Увіковічнені сни. Мотив сну в античній літературі [Uvikovichneni sny. Motyv snu v antychniy literaturi],* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. by K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 113-131.

Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook, ed. A. Erill, A. Nünning, Berlin 2008.

Dahmen K., *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*, London-New York 2007.

Kainsteiner W., *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies,* „History and Theory. Studies in the Philosophy of History" 2002, vol. 41, iss. 2, p. 179-197. DOI: 10.1111/0018-2656.00198.

Kluczek A.A., *Primordia Romana. Mityczna przeszłość Rzymu i pamięć o niej w rzymskich numizmatach zaklęta,* Katowice 2019.

Kluczek A.A., *The Significance of Roman Coins for the Preservation and Construction of Memory,* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 53-71.

Kochanek P., *Meministi? Pamięć i niepamięć w świecie starożytnym, świat starożytny w pamięci i niepamięci (Poznań, 20-22 IX 2017)*, „Vox Patrum" 2018, vol. 70, s. 770-778, https://czasopisma.kul.pl/vp/article/view/3675 [dostęp: 19.02.2020].

Kulesza R., *Aleksander Wielki*, Warszawa 2009.

Lucjusz Anneusz Seneka, *Pisma filozoficzne*, t. II, tłum., wstępem poprzedził, komentarzem, układem treści, indeksem opatrzył, ilustracje dobrał L. Joachimowicz, Warszawa 1965.

Maksymiuk K., *Alexander of Macedon in the Memory of Sasanian Iran,* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 103-112.

Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpraca J. Kalicka, Warszawa 2014.

Musielak M., *Lost Biography: Plutarch's Epaminondas,* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 133-150.

Nawotka K., *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004.

Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos. Actes du IVe Colloque international de SIEN, éd. J.M. Croisille, Coll. Latomus 209, Bruxelles 1990.

Olbrycht M.J., *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004.

Pałuchowski A., *La condition servile en Crète aux époques classique et hellénistique à la lumière de l'apparente absence de châtiments corporels à l'égard des individus de statut non-libre*, „Klio" 2017, vol. 99, pp. 51-88. DOI: 10.1515/klio-2017-0003.

Pałuchowski A., *Spensithios – dépositaire de la mémoire collective et expression de l'immédiateté dans les relations intracommunautaires. Ou l'éloge de la simplicité,* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 13-51.

Petrechko O., *Condemnation of Memory in the Soviet Union from the Perspective of Ancient Rome,* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 177-188.

Polański T., *Christian Oriental Churches in Greek, Syriac and Coptic Texts*, „Grazer Beiträge" 2010, vol. 27, pp. 41-52.

Polański T., *Oblivion: The Experience of the Contemporary Traveller in the Orient,* [in:] *Meministine? Memory and Oblivion in Ancient World – the Ancient World in Memory and Oblivion*, ed. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, Poznań 2019, pp. 151-176.

Research Method for Memory Studies, ed. E. Keightley, M. Pickering, Edinburgh 2013.

Saryusz-Wolska M., *Zapomnieć się w pamięci. Pytania o badanie pamięci kulturowej*, „Kultura Współczesna" 2010, nr 63, s. 76-86, https://www.nck.pl/wydawnictwo/kultura-wspolczesna/archiwum/kw_no_99178,v,spis_tresci# [dostęp: 19.02.2020].

The Historiography of Alexander the Great, ed. K. Nawotka, R. Rollinger, J. Wiesehöfer, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2019.

Winter J., *The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom" in Contemporary Historical Studies*, „Canadian Military History" 2001, vol. 10, pp. 57-66, https://scholars.wlu.ca/cmh/vol10/iss3/5/, [dostęp: 19.02.2020].